گۆڤاری ئایندەناسی دوو مانگ جارێک سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی بڵاوی دەکاتەوە

گرفتەکانی داهاتی گشتی لە هەرێمی کوردستان و ڕێگەکانی چارەسەرکردنیان

جیهانگیر سدیق گوڵپی

ماستەر لە زانستی ئابووری/پسپۆڕی دارایی گشتی

گرفتەکانی داهاتی گشتی لە هەرێمی کوردستان و ڕێگەکانی چارەسەرکردنیان

جیهانگیر سدیق گوڵپی

ماستەر لە زانستی ئابووری/پسپۆڕی دارایی گشتی

بەرایی

لە دروستبوونی قەوارەی هەرێمی کوردستانەوە تاکوو ئێستا، یەکێك لە کێشە سەرەکییەکانی هەرێمەکە؛ گرفتی داهاتە گشتییەکانە، کە گرفتێکی فرە ڕەهەندە و کەمی و لاسەنگی و ناسەقامگیری؛ بوونەتە سیما سەرەکییەکانی.

کورتهێنانی داهاتی گشتی لە هەرێم کە گرفتە سەرەکییەکەیە، هەم دەرکەوتەکانی جۆراوجۆرن، هەم هۆکارەکانی زیاتر لە هۆکارێکن و هەم ڕێگەچارەکانیشی زیاتر لە ڕێگەچارەیەك دەخوازن. ئەم گرفتە هەم لە دۆخی ئاساییدا بوونی هەیە و هەم لە سەروبەندی قەیرانە دارایی و ئابوورییەکاندا. گرفتەکە خۆی ڕیشەیەکی قووڵی هەیە، بەڵام لە سەروبەندی دۆخە جیاوازەکاندا؛ شێوازی دەرکەوتنی زیاتر بارگاوییە بە تایبەتمەندییەکانی دۆخەکە. لە ساڵی ٢٠١٤-٢٠١٧، بە هۆی بڕانی پشکی بودجەی هەرێم لەلایەن بەغدا و دابەزینی نرخی نەوتەوە، زۆر بەتوندی یەخەی هەرێمی گرت و لە ئێستاشدا بە هۆی دابەزینی نرخی نەوت و کاریگەریی پەتای کۆرۆناوە؛ لە ترۆپکیدایە.

کێشەی بونیادی ئابووریی هەرێم، هۆکارێکی بنچینەییە بۆ کورتهێنانی داهات، کێشەی بەڕێوەبردنی دارایی و کێشەی پەیوەندییە داراییەکانی نێوان هەرێم و بەغدایش بە هەمان شێوە لە هۆکارە سەرەکییەکانن، هەر بۆیە ڕێگەچارە سەرەکییەکانی ئەو گرفتە؛ ڕێکاری کارگێڕی و یاسایی و سیاسی و ئابووری دەخوازن، لە ڕووی مەودای زەمەنییشەوە هەنگاوی خێرا و مامناوەند و درێژخایەن.

ئەم باسە لە بەشی یەکەمدا چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ ناسینی کورتهێنان و ڕێگەچارەکانی پێشکەش دەکات و لە بەشی دووەمیشدا بە داتا و ژمارە؛ شیکاری بۆ دۆخی زیاتر لە ٢٠ ساڵی ڕابردووی داهاتە گشتییەکان لە ڕووی قەبارە و پێکهاتە و ئاستی سەقامگیرییەوە دەکات، لە هۆکارە ڕیشەییەکانی گرفتەکە دەکۆڵێتەوە و ناساندن بۆ جۆری کوتهێنانەکە دەکات، لە بەشی سێیەمیشدا ڕیگەچارەکان دەخاتە ڕوو.

بەشی یەکەم: کورتهێنانی داهاتی گشتی و ڕێگەکانی زیادکردنی، لە ڕوانگەی زانستی ئابووری و دارایی گشتییەوە

یەکەم: چەمکی داهاتی گشتی و گرفتی کورتهێنانی

مەبەست لە داهاتی گشتی، هەموو ئەو داهاتانەیە کە حکومەت لە سەرچاوە جۆراوجۆرەکانەوە دەستی دەکەوێت، بە مەبەستی ڕووپۆشکردنی خەرجییە گشتییەکان و هێنانەدیی ئامانجە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی[i]. داهاتە گشتییەکان جۆراوجۆرن و بە چەندین شێوە دابەشکارییان بۆ کراوە، بەڵام لە ناوەرۆکدا لەیەکەوە نزیکن، وەك دابەشکاریی داهاتەکان لەسەر بنەمای دەسەڵات و ڕێکاری وەرگرتن کە پێك هاتوون لە: داهاتە سیادییەکان و داهاتە ئابوورییەکان و داهاتە ئیئتیمانییەکان. داهاتە سیادییەکان بریتین لە "باج و ڕسومات و پێبژاردن و... هتد"، داهاتە ئابوورییەکان بریتین لە داهاتی چالاکییە ئابوورییەکان و داهاتی موڵکەکانی دەوڵەت: "دۆمینی گشتی و تایبەت، دۆمینی عەقاری و پیشەسازی و بازرگانی و دارایی"، مەبەست لە داهاتە ئیئتیمانییەکانیش؛ قەرزوقۆڵەیە. یان شێوازی دابەشکاریی داهاتەکان لەسەر بنەمای بەردەوامی و دووبارەبوونەوە: (ئاسایی و بەردەوامەکان، نائاساییەکان). داهاتە ئاساییەکان وەك "وەك باج و ڕسومات و پێبژاردن و داهاتە ئابوورییەکانی موڵك و چالاکییەکان" و داهاتە نائاساییەکانیش وەك "قەرزی ناوخۆیی و قەرزی دەرەکی و دەرکردنی دراو"[ii].

بۆ ئەوەی تێگەیشتنێکی دروستمان هەبێت بۆ کێشەی کورتهێنانی داهاتی گشتی، دەبێت لە دوو گۆشەنیگای سەرەکییەوە لە بابەتەکە ورد بینەوە، یەکەمیان گۆشەنیگای کەمیی سەرچاوەکان وەك جەوهەری کێشەی ئابووری، دووەمیش گۆشەنیگای کێشەی کورتهێنانی بودجەی گشتی وەك کێشەیەکی دارایی فرەڕەهەند.

١- کەمیی داهات و سەرچاوەکان وەك جەوهەری کێشەی ئابووری

لە ڕوانگەی ئابوورییەوە، کێشەی سنورداریی داهات کێشەیەکی بنچینەییە. بەپێی زانستی ئابووری، کرۆکی کێشەی ئابووری بریتییە لە بێسنووریی پێداویستییەکان و سنووردارێی ئامرازەکانی پڕکردنەوەی ئەو پێداویستییانە[iii]. بەو پێیەی کە داهات سەرچاوەی خەرجکردن و ئەویش ئامرازی پڕکردنەوەی پێداویستییەکانە، ئیدی دەتوانین بڵێین کە بەگشتی و هەموو دەم داهات و سەرچاوەکان لە ئاست پڕکردنەوەی پێداویستییە بێسنوورەکان کورت دەهێنن، بەڵام ئەو سنوورداری و کورتهێنانە بەگشتی سنوورداریەکی ڕێژەییە و بەو ڕادەیە نییە کە داهات و سەرچاوەکان بۆ هەمیشە توانای پڕکردنەوەی پێداویستییە سەرەکییەکانیان نەبێت، بەڵکوو لە ئاست بێسنووریی پێداویستییەکاندا کورت دەهێنن، ئەوەی کە زۆر جار داهات و سەرچاوەکان تەنانەت بەشی خەرجی و پڕکردنەوەی پێداویستییە سەرەکییەکانیش ناکەن، زیاتر پەیوەندیی بە خراپ تەرخانکردن و بەکارهێنان و نادادی لە دابەشکردن هەیە. زانستی ئابووری بۆ چارەسەری ئەمە، بایەخ بە پرەنسیپی باشترین تەرخانکردن و باشترین بەکارهێنانی سەرچاوەکان و دادوەری لە دابەشکردنیان دەدات، زانستی داراییش لەسەر هەمان ڕێچکە؛ بایەخ بەو پرەنسیپانە دەدات و لەسەر ئەو بنەمایە و لە چوارچێوەی بودجەی گشتیدا داهات و خەرجییەکان ڕێك دەخات[iv].

٢- کورتهێنانی بودجەی گشتی و جۆرەکانی لە ڕوانگەی زانستی دارایی گشتییەوە

مەبەست لە کورتهێنانی بودجەی گشتی ئەوەیە کە "خەرجییە گشتییەکان زیاتر بن لە داهاتە گشتییەکان لە ماوەی ساڵی داراییدا[v]". ئەمەیش لە کاتێکدایە کە خەرجییە گشتییەکان لە بودجەدا لەسەر بنەمای پڕکردنەوەی گشت پێداویستییە بێسنوورەکانی کۆمەڵگا داناڕێژرێن، بەڵکوو بە شێوەیەکی سنووردار و لەسەر بنەمای ئەولەویەت دیاری دەکرێن.

ئەگەر سەیری داتاکانی بواری دارایی دەوڵەتانی جیهان بکەین[vi]، ئەوە بەدی دەکەین کە زۆرینەی دەوڵەتان بە چاوپۆشی لە ئاستی پێشکەوتوویی و دواکەوتوویی، هەژاری و دەوڵەمەندی؛ بودجەی گشتییان زۆربەی ساڵ لە دۆخی کورتهێناندایە، هەر بۆیە سەرەڕای گرنگیی دۆخی بودجەی گشتی وەك پێوەرێکی هەڵسەنگاندنی دۆخی دارایی و ئابووریی دەوڵەت، بەڵام ناتوانرێت بە تاکە پێوەری ورد و پشتپێبەستراو دابنرێت بۆ ئەو جۆرە هەڵسەنگاندنە، چونکە نە کورتهێنان هەموو دەم نیشانەی قەیران و لاوازی و هەژارییە و نە سەرڕێژی (زیادە) نیشانەی پێشکەوتن و دەوڵەمەندی و گەشەی ئابوورییە. داتاکان ئەوە نیشان دەدەن لە کاتێکدا بودجەی زۆربەی دەوڵەتانی پیشەسازی و پێشکەوتوو لە کورتهێناندایە، کەچی هەندێ لە وڵاتانی هەژارتر لەوان؛ سەرڕێژیی بودجەیان هەیە.

دۆخی بودجەی گشتی زیاد لە هەموو شتێك پەیوەندیی بە شێوازی بەکارهێنان و تەرخانکردنی سەرچاوە و داهاتەکان و بەکارهێنانی خەرجییەکان و لەقاڵبدانی پێویستییەکانەوە هەیە، ئەوەیش لە زەمینەی کارگێڕی و سیاسی و ئابووریی تایبەتەوە سەرچاوە دەگرێ، لەم ڕووەیشەوە هۆکارگەلێکی جۆراوجۆر ڕۆڵی کارا دەگێڕن: ئاستی گەشەی ئابووری و پەیکەربەندیی ئابووری، قەبارەی دەوڵەت و فەلسەفەی ئابووری و سنووری دەستتێوەردان و لەئەستۆگرتنی ئەرکەکان، ئاستی توانستی دەزگای کارگێڕی و...هتد؛ لەو فاکتەرانەن[vii].

بۆ ئەوەی لەسەر ئەم ئاستە بە هۆکار و خەسڵەتەکانی کەمیی داهات لە ئاست خەرجییەکان ئاشنا بین، پێویستە سەرنجی جۆرەکانی کورتهێنانی بودجەی گشتی بدەین، چونکە ئاست و هۆکار و کاریگەرییەکان و ڕێگاکانی چارەسەری کورتهێنانی بودجە بەپێی جۆرەکانیان جیاوازن. لە خوارەوە تیشك دەخەینە سەر چەند جۆرێکی سەرەکیی کورتهێنانی بودجەی گشتی:

أ- **کورتهێنانی کاتی و کورتهێنانی بونیادی (Deficits Structural Deficits and Cyclical)**

کورتهێنانی کاتی: ئەو کورتهێنانەیە کە پەیوەستە بە ئاستی چالاکیی ئابووری و ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە شێوەی سووڕی ئابووریدا ڕوو دەدەن. لە کاتی داکشانی ئابووریدا، کەمبوونەوەی داهاتەکانی حکومەت بە هۆی کەمبوونەوەی داهاتی نەتەوەییەوە، دەبێتە هۆی کورتهینانی بودجەی گشتی، ئەوەیش پاشتر دۆخی بووژانەوەی بەدوادا دێت و دەبێتە هۆی زیادبوونی داهات و کەمبوونەوەی کورتهێنان. ئەم جۆرە کورتهێنانە ڕووبەڕووی زۆربەی دەوڵەتان دەبێتەوە، لە ڕووی ئابوورییەوە بە جێگەی مەترسیی گەورە دانانرێت، بەتایبەتییش ئەگەر ماوەیەکی کەم بخایەنێت و سیاسەتێکی دارایی ژیرانە بگیرێتە بەر بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی لەسەر ئاستی ئابووری[viii].

کورتهێنانی بونیادی یان ستراکچەری: کورتهێنانێکی درێژخایەن و بەردەوامە، تەنها پەیوەست نییە بە سووڕی ئابوورییەوە، ڕەهەندەکانی لە سنووری دارایی و ژمێریاری تێدەپەڕن. ئەم جۆرە کورتهێنانە لە پەیوەندییەکی دووسەرەدایە لەگەڵ لاسەنگییەکانی پەیکەری ئابووری، لە سایەی

ستراکچەر و خەسڵەتی ئابوورییەکی لاسەنگ و تاك سەرچاوە و دواکەوتوو و شێواودا؛ هەمیشە خەرجییەکان لە داهاتەکان زیاترن، چونکە ئابووریی نیشتمانی و توانای داهاتی نەتەوەیی لە ئاستی لەئەستۆگرتنی ئەرکی پڕکردنەوەی پێداویستییەکان و دەستەبەرکردنی داهاتی پێویستدا نییە بۆ پارەدارکردنی خەرجییە گشتییەکان[ix].

ب- **کورتهێنانی لاوازی و کورتهێنانی بەهێزی (Deficits Strength Deficits and Weakness)**

کورتهێنانی لاوازی: ئەو کورتهێنانەیە کە لە لاوازیی دەزگای کارگێڕیی حکومەتەوە سەرچاوە دەگرێت، لە بێتوانایی بۆ بەدەستهێنان و کۆنترۆڵکردن و کۆکردنەوەی داهات و خەرجکردنی ناعەقڵانی و بەهەدەردان.

کورتهێنانی بەهێزی: ئەو جۆرەیە کە بە هۆی پلان و پرۆژە و پاڵپشتییە داراییەکانی حکومەتەوە دروست دەبێت، کە لەسەرووی ئاستێکی گونجاوی پێداویستییە سەرەکییەکانەوە پێشکەشی دەکات، بە ئامانجی ئابووری و کۆمەڵایەتی و بەرزکردنەوە تێکڕاکانی گەشەی کەرتە ئابوورییەکان[x].

ت- **کورتهێنانی بەمەبەست (پلان بۆ دانراو) (Planned Deficit):**کورتهێنانێکی بەمەبەست و ڕێپێدراوە لە سنوورێکی دیارکراو و لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی ورد و بابەتییەوە حکومەت ڕێگە دەدات بە کورتهێنانێکی سنووردار بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بەپێی بارودۆخ و پێویستیی تایبەت، بە مەبەستی هێنانەدیی چەند ئامانجێکی ئابووریی وەك بەرزکردنەوەی ئاستی بەگەڕخستن و هاوسەنگکردنەوەی ئابووری لە سەروبەندی داکشانی ئابووری، یان بە مەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی گەشە... هتد[xi]. هەر بۆیە دۆخی ئەم شێوازەی کورتهێنان، نزیکە لە دۆخی کورتهێنانی کاتی و کورتهێنانی بەهێزییەوە.

ئەم جۆرە کورتهێنانە لە بنەڕەتدا بەرەنجامی تێزەکانی "کینز"ە. بەپێی تیۆری کینز، پێویستە لەسەر دەوڵەت لە کاتی پووکانەوەی ئابووریدا کە ئابووریی نیشتمانی لە ئاستێکی لاوازی بەگەڕخستندایە و بێکاری لە ئاستێکی بەرزدایە، کار بکات بۆ زیادکردنی خەرجییەکان و کەمکردنەوەی باج کە دەبنە هۆی زیادبوونی خستنەڕووی دراو و بەرزکردنەوەی ئاستی خواستی کارا و بەرهەمهێنان و بەگەڕخستن و لەوێیشەوە زیادبوونەوەی داهات[xii].

دووەم: ڕێگەکانی چارەسەری کورتهێنان و زیادکردنی داهاتە گشتییەکان

زیادکردنی داهاتی گشتی تەنها ئامانجی ئەو حکومەت و دەوڵەتانە نییە کە لە دۆخی کورتهێنانی دارایی بەرچاودان، بەڵکوو ئامانجێکی سەرەکیی ئابووریی هەمووانە لە هەموو کاتێکدا، بەڵام ئەم ئامانجە چۆن دێتە دی، ئەوە یەکێکە لە بابەتە گرنگەکانی زانستی ئابووری. بۆ قسەکردن لەو بابەتە، سەرەتا پێویستە جیاکارییەك لەنێوان زیادکردنی داهات بە مەبەستی کورتهێنانێکی دیاریکراوی بودجە و زیادکردنی داهات وەك ئامانجێکی ئابووریی بەردەوام بکەین.

حکومەتەکان وەك نەریتێك بۆ بەدەستهێنان یان زیادکردنی داهات بۆ پڕکردنەوە یان پارەدارکردنی کورتهێنانی بودجە، زیاد لە هەموو شتێك پشت بە داهاتی نائاسایی دەبەستن، وەك: قەرزی ناوخۆیی و دەرەکی و هاوکاری و دەرکردنی دراو، هەندێ جاریش پشت بە زیادکردنی باج و فرۆشتنی موڵکەکانی دەوڵەت و داهاتی پرۆسەی بەتایبەتیکردن دەبەستن. ئەم ڕێکارانە خۆیان بەتەنیا بۆ تێپەڕاندن یان کەمکردنەوەی کاریگەرییە نەرێنییەکانی کورتهێنانی کاتی بۆ ماوەیەکی دیاریکراو دروستن، بەڵام بۆ کورتهێنانی جۆری بونیادی و لاوازی؛ چارەسەری ڕیشەیی نین، بەبێ چارەسەری هۆکارە بنەڕەتییەکان، هەموو هەوڵێکی پڕکردنەوەی کورتهینان یەکسان دەبێت بە بەردەوامیدان بە دۆخی کورتهێنان و کەڵەکەبوونی قەرزەکان.

بۆ چارەسەری کورتهێنانی جۆری بونیادی و لاوازی، چاکسازی و توندوتۆڵکردنی سیستم و دامەزراوەکانی کۆنترۆڵکردنی داهات، پەیڕەوکردنی پرەنسیپی باشترین تەرخانکردن و خەرجکردنی ژیرانە و بەهەدەرنەدان و چاکسازیی ئابووری و فرەچەشنەکردنی پێکهاتە و سەرچاوەکانی داهات و گەشەپێدانی ئابووریی بەردەوام؛ چارەسەری ڕیشەییە، بۆ ئەم چارەسەرەیش ئاساییە لە سەرەتادا کورتهێنانی بەمەبەست لە بودجەدا بەرپا بکرێت، قەرزەکانیش هەڵبکشێن. ئەگەر پلان و سیاسەتێکی گونجاو بۆ پەرەپێدان هەبێت و زۆرینەی خەرجییە گشتییەکان لەسەر بنەمای باشترین تەرخانکردن و کاراترین شێوازی جێبەجێکردن و بە ئاڕاستەی وەبەرهێنان بن، ئەوا لە داهاتوویەکی دیاردا هەم قەبارەی داهاتی گشتی زیاد دەبێت و هەم پێکهاتە و پەیکەربەندییەکەیشی هاوسەنگ و فرەچەشن دەبێت و هەم قەرزەکانیش کەم دەبنەوە و دۆخی کورتهێنانی لاوازی و بونیادیش کۆتایی دێت، چونکە کورتهێنانی بونیادی و لاوازی؛ زیاتر لەوەی پەیوەندیی بە سووڕی ئابووریی کاتییەوە هەبێت، پەیوەندیی بە پەیکەری ئابووری بەگشتی و پەیکەری بودجە و بەڕێوەبردنی دارایی و ئابوورییەوە هەیە[xiii].

بەشی دووەم: گرفتەکانی داهاتی گشتی لە هەرێمی کوردستان و ڕێگاکانی چارەسەرکردنیان

لەم بەشەدا لە سێ ڕووەوە لە داهاتە گشتییەکانی هەرێم دەکۆڵینەوە، ئەوانیش: لە ڕووی قەبارەوە، لە ڕووی پێکهاتە و پەیکەربەندییەوە، لە ڕووی سەقامگیری و بەردەوامییەوە.

یەکەم: قەبارەی داهات و خەرجییە گشتییەکان و کورتهێنانی بودجەی گشتیی هەرێم

هەر لە سەرەتای دامەزراندنی قەوارەی هەرێمی کوردستان و حکومەتی هەرێمەوە، کەمیی داهات و کورتهێنانی بودجەی گشتی یەکێکە لە گرفتە سەرەکییەکانی هەرێمی کوردستان. لە ساڵی (١٩٩٣)ەوە تاکوو ئێستا، چ لە سایەی حکومەتی یەکگرتوو و بودجەی یەکگرتوو، چ لە سایەی دوو ئیدارەیی و دوو بودجەیی، چ لە ساڵانی هاتنی پشکی بودجەی هەرێم لە بەغداوە، چ لە کاتی بڕانی ئەو پشکە، چ پێش دەرهێنان و فرۆشتنی نەوت، چ لەپاش ئەوەوە؛ هەمیشە بودجەی هەرێم ڕووبەڕووی کورتهێنان بووەتەوە، وەك لە خشتەی ژمارە (١)دا دەردەکەوێت.

خشتەی (١)، کورتهێنانی بودجەی گشتی لە هەرێمی کوردستان (١٩٩٧-٢٠١٩) (ملیۆن دینار)[xiv]

ساڵ	داهاتە گشتییەکان	خەرجییە گشتییەکان	بڕی کورتهێنان یان سەررێژی لە بودجەی گشتی	ڕێژەی کورتهێنان و سەررێژی بۆ بودجەی گشتی
1997	347,402	444,761	-97,359	-.22
1998	463,157	572,680	-109,523	-.19
1999	480,637	585,192	-104,555	-.17
2000	408,142	667,683	-259,541	-38.87
2001	441,600	724,295	-282,695	-39.03
2002	533,256	805,114	-271,858	-33.77
2003	1,119,162	1,174,382	-55,220	-4.70
2004	2,553,854	3,118,437	-564583	-18.10
2005	3,222,007	3,651,075	-429,068	-11.75
2006	4,315,702	4,418,818	-103,116	-2.33
2007	6,163,534	7,847,660	-1,684,126	-21.46
2008	8,593,124	9,541,371	-948,247	-9.94
2009	8,283,172	8,857,236	-574,064	-6.48
2010	10,597,176	11,432,176	-835000	-7.30
2011	12,386,000	13,950,670	-1,564,670	-11.22

2012	13,200,950	15,245,797	-2,044,847	-13.41
2013	15,257,849	16,942,749	-1,684,900	-9.94
2014	8,184,741	14,695,616	-6,510,875	-44.30
2015	----	---	----	---
2016	---	----	----	---
2017	---	----	------	---
2018	11,014,408	11,821,232	-806,824	-6.8
2019	13,331,751	13,651,190	-319,439	-2.4

خشتەی سەرەوە ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت کە قەبارەی داهاتەکانی هەرێم بە درێژایی زیاتر لە (٢٣) ساڵ، هەمیشە لەچاو خەرجییەکانیدا کەم بوون و دۆخی دارایی گشتی لە هەرێم لە کورتهێنانی بەردەوامدا بووە. زیادبوونی گەورەی قەبارەی داهاتەکان لە هەندێ ساڵدا نەیتوانیوە کۆتایی بە کێشەی کورتهێنان بهێنێت، چونکە هەمیشە ڕێژەی هەڵکشان و زیادبوونی داهاتەکان کەمتر بووە لە ڕێژەی هەڵکشانی خەرجییەکان. کەمبوونەوەی قەبارە و ڕێژەی کورتهێنان لە هەندێ ساڵدا بنەما ئابوورییەکەی ناردوست بووە و بەشێکی لەسەر حیسابی بەردەوامیدان بە لەقاڵبدانی خەرجییە گشتییە گرنگ و پێویستەکان بووە، بەتایبەتییش لە بواری وەبەرهێنان و پڕۆژەکان، واتە لەسەر حیسابی ناهاوسەنگیی ئابووری بووە، تاکوو ساڵی ٢٠١٣ زۆربەی کورتهێنانەکانی بودجەی خەملێنراو لە ڕێگەی جێبەجێنەکردنی بەشێك لە تەرخانکراوەکانی بودجەی وەبەرهێنانەوە پڕ کراونەتەوە، هەر بۆیە تاکوو ئەوکات باسێك لە کورتهێنانی کەڵەکەبوو لەئارادا نەبوو. واتە کێشەی کەمی و کورتهێنانی داهات لە هەرێم، سەرەڕای گۆڕانکاریی ڕێژەیی لە قەبارە و ڕێژەکەی، دواجار نەخۆشییەکی درێژخایەنە و دەبێ بەو جۆرە تێی بڕوانرێت.

دووەم: پێکهاتە و پەیکەربەندیی داهاتە گشتییەکانی هەرێمی کوردستان

پێکهاتە و پەیکەربەندیی داهاتە گشتییەکان، لە سەرەتای دامەزراندنی قەوارەی هەرێمەوە تاکوو ئێستا؛ بە جۆرێکە کە لاسەنگیی گەورە و تاك سەرچاوەیی بەتەواوی بەسەریدا زاڵە. تاکوو ساڵی ٢٠٠٤، سەرچاوەی سەرەکیی داهاتە گشتییەکانی حکومەتی هەرێم بریتی بوو لە گومرگ، لە ٢٠٠٥ تاکوو ٢٠١٣، بەشی سەرەکیی داهاتە گشتییەکانی هەرێم لەو پشکی بودجەیە پێك دەهات کە لە بودجەی فیدراڵیی عێراقەوە

وەریدەگرت. لە (٢٠١٤)وە تاکوو ٢٠١٧، زیاتر پشــت بە داهاتی فرۆشــتنی نەوت و قەرز بەســتراوە بۆ دابینکردنی خەرجییەکان. لە (٢٠١٨)یشەوە، داهاتی فرۆشتنی نەوت و ئەو بڕە پارەیەی لە بەغداوە هاتووە، بەشی سەرەکیی داهاتەکانی پێك هێناوە.

بەپێی داتاکانی بواری دارایی لە هەردوو ئیدارەی سلێمانی و هەولێری حکومەتی هەرێم لە لەنێوان ساڵانی (٢٠٠٠-٢٠٠٧)، داهاتی باجەکان بەگشــتی نزیکەی 71,5%ی داهاتە ناوخۆییەکانی پێك دەهێنا، هەر لەو ماوەیەشــدا لاســەنگییەکی زۆر لەنێوان داهاتی باجی ڕاســتەوخۆ و ناڕاســتەوخۆ هەبوو، گومرگ کە بەشــی سەرەکییە لە باجی ناڕاستەوخۆی هەرێم، نزیکەی 82.5%ی ئەو داهاتانەی پێك دەهێنا[xv].

وێنەی ژمارە (1)، ناوەندی ڕێژەی بەشداریی داهاتی گومرگ و باجەکانی تر لە کۆی داهاتی باجەکان (٢٠٠٠-٢٠٠٧)

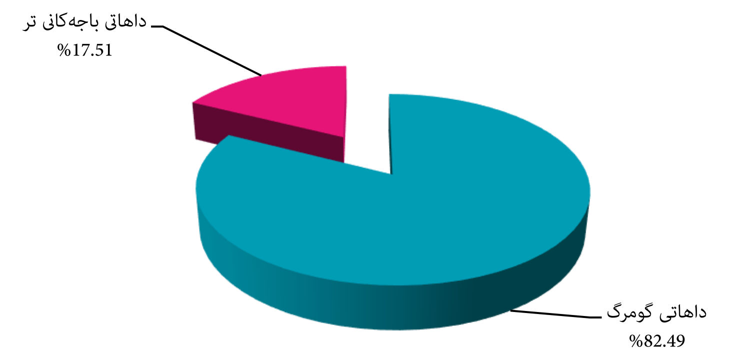

لەســەر ئاســتی کۆی داهاتە گشــتییەکانیش لە ماوەی (٢٠٠٥-٢٠١٣)، پشــکی هەرێم کە لە بودجەی فیدراڵییەوە وەریدەگرت، نزیکەی 96%ی کۆی داهاتەکانی بودجەی هەرێمی پێك دەهێنا[xvi].

وێنەی ژمارە (2)، ناوەندی بەشداریی هەریەك لە داهاتە ناوخۆییەکان و پشکی هەرێم لە بودجەی فیدراڵی لە کۆی داهاتە گشتییەکانی هەرێم لە بودجەی ساڵانی (٢٠٠٥-٢٠١٣)

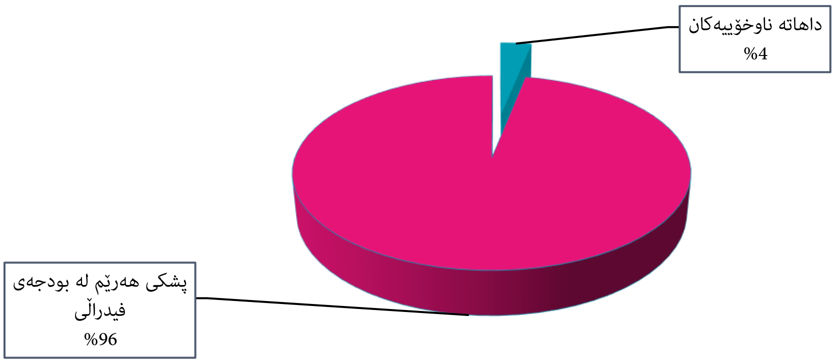

لە (٢٠١٤-٢٠١٨)یش، بە هۆی بڕانی پشــکی بودجەی هەرێم، داهاتی فرۆشـــتنی نەوتی هەرێم زیاتر لە 75%ی داهاتە ئاسـاییەکانی پێك دەهێنا و بەشـەکەی تریش بریتی بوو لە داهاتە ناوخۆییەکان لە باج و گومرگ و ڕسـومات و داهاتەکانی تر و هاوکاریی هاوپەیمانان، کورتهێنانیش لە ڕێگەی پاشـەکەوتکردنی مووچەی فەرمانبەران و ڕاگرتنی پڕۆژەکان و قەرزوقۆڵەوە مامەڵەی لەگەڵ دەکرا.

لە مانگی ئاداری (٢٠١٨)ەوە تاکوو کۆتایی ئەو ساڵە، مانگانە لە بەغداوە بڕی ٣١٧ ملیار دینار وەك داهات دەهاتە سەر هەژماری هەرێم و لە سەرەتای (٢٠١٩)یشەوە تاکوو ئاداری ٢٠٢٠، ئەو بڕە بریتی بوو لە ٤٥٣ ملیار دینار، کە ١٢ ملیاری لێ دەبڕا لەبریی قەرزی بانکە بازرگانییەکان. پوختەی داهاتی فرۆشـــتنی نەوت لەلایەن خودی هەرێمەوە بەپێی ڕاپۆرتەکانی دیلۆیت بۆ ساڵی ٢٠١٨، نزیکەی (٥،٧٣٥،٠٠٨،٥٥٠٠٠٠) دینار و بۆ ســـاڵی ٢٠١٩؛ (٥،٣٧٣،٣٥١،٧٣٣٠٠٠) دینار بوو[xvii]، ناوەندی داهاتی ناوخۆیش مانگانە نزیکەی ١٩٠ ملیار دینار بوو، هاوکاریی هاوپەیمانانیش مانگە لەنێوان نزیکەی ٢٢ ملیار دینار بوو. سەبارەت بە ناوەندی ڕێژەی بەشـداریی داهاتەکانیش بۆ هەردوو سـاڵی ٢٠١٨ و ٢٠١٩، ڕێژەی فرۆشـتنی نەوت لە کۆی داهات بریتی بوو لە ٤٦٪ و پشکی بودجە لە بەغدا ٣٤٪ و داهاتە ناوخۆییەکان ١٨٪ و هاوکاریی هاوپەیمانان ٢٪، وەك لە وێنەی ژمارە (٣)دا دیارە.

وێنەی ژمارە (3)، ناوەندی ڕێژەی بەشداریی داهاتەکان لە کۆی داهاتی گشتیی هەرێم (2018) و (٢٠١٩)

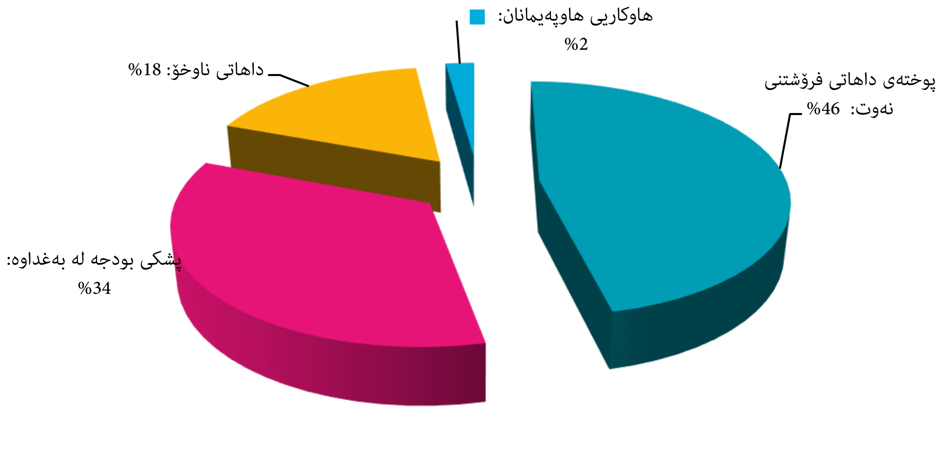

سێیەم: دۆخی سەقامگیریی داهاتە گشتییەکان لە هەرێمی کوردستاندا

ژمارە و زانیارییەکانی سـەرەوە ئەوەیان بۆ ڕوون کردینەوە کە هەرێم لە سـەرەتادا بە ڕێژەیەکی زۆر بەرز پشتی بە داهاتی گومرگ بەستووە، پاشتر بە پشکی بودجەی عێراق و ئێستایش بە فرۆشتنی نەوت و پشکی بودجەی عێراق. پشتبەستن بە تاك سەرچاوەیی؛ خۆی هۆکاری سەرەکیی ناسەقامگیریی داهاتە، سەرەڕای ئەوەیش جۆری داهاتی پشـتپێبەسـتراو کاریگەریی گەورەی هەیە لە زیادکردنی ئاسـتی ناسـەقامگیری. ئەو سەرچاوانەی کە هەرێم پشتیان پێ دەبەستێت؛ بە سەرچاوەی ناسەقامگیر دادەنرێن، چونکە هەم داهاتی نەوت بەوە ناسراوە کە داهاتێکی ناســـەقامگیرە و هەمیش خەســـڵەتی دەوڵەتی عێراق و پەیوەندییە

ناسەقامگیرییەکانی نێوان هەرێم و بەغدایش وایان کردووە کە پشکی بودجەی هەرێم لە عێراق ناسەقامگیر و هەمیشە لەبەردەم ئەگەری بڕان و کەمبوونەوەدا بێت، ئەمەیش جگە لەوەی کە خودی داهاتی عێراقیش داهاتێکی نەوتی و ناسەقامگیرە. داهاتی گومرگیش تا ڕادەیەك بە داهاتێکی ناسەقامگیر دادەنرێت، چونکە ئەو جۆرە داهاتە بارمتەی دۆخی پەیوەندییە دەرەکییەکانە و بازرگانیی دەرەکی و گۆڕانکارییەکانی ئەو بوارەیە[xviii].

لە ئێستادا بە هۆی ئەو لاسەنگی و ناسەقامگیرییەوە، کاریگەرییەکانی دابەزینی نرخی نەوت و دروستبوونی تەگەرە لەبەردەم گەیشتنی پشکی بودجە لە بەغداوە؛ زۆر توند و مەترسیدارن، بە ڕادەیەك کە هەرێم بووەتە نموونەیەکی دەگمەن لە ڕووی ڕێژەی کەمبوونەوەی داهات و نەبوونی هیچ دەرەتانێك بۆ چارەسەری ئەو تەنگژەیە، بە جۆرێك نزیکەی لە ٨٥٪ی داهاتەکەی لەدەست داوە، ئەمەیش لە کاتێکدایە کە دەرەتانی بەکارهێنان و سوودوەرگرتنی لە ئامرازە نەختی و داراییەکان زۆر سنووردارە، وەك ئەوەی کە دەوڵەتانی تر لە پەناگەی یەدەگی نەختی و بەڕێوەبردنی سیولە و سیستمی بانکداریدا وەك هەنگاوی خێرا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانەکە سوود وەردەگرن.

چوارەم: خوێندنەوەی هۆکارە ڕیشەییەکانی گرفتی داهاتی گشتی لە هەرێم

کەمی و ناهاوسەنگی و ناسەقامگیریی داهاتە گشتییەکان، سەرەڕای کاریگەرییان لەسەر یەکتر، نەخۆشیی درێژخایەنن و ڕەگوڕیشەی قووڵ و فرە ڕەهەندیان هەیە، بەتایبەتییش لە لایەنی ئابووری و کارگێڕی و سیاسییەوە، لێرەدا بەخێرایی لە چەند دەروازەیەکەوە هەوڵی ناسینی زیاتری ئەو نەخۆشی و گرفتانە دەدەین:

١- گرفتی داهاتی گشتیی هەرێم وەك بەرەنجامی کێشەی بونیادی ئابووری

ڕیشەی گرفتەکانی داهات لە هەرێم، بۆ ئەو نەخۆشییە درێژخایەنە دەگەڕێتەوە کە زیاتر لە پەنجا ساڵە ئابووریی عێراق بەدەستیەوە دەناڵێنێت، ئەویش لاسەنگییەکانی پەیکەری ئابوورییە کە سەرەکیترینیان ئەمانەن: لاسەنگیی پەیکەری کۆبەرهەمی ناوخۆیی (GDP) و پەیکەری داهاتە گشتییەکان و پشتبەستنی زۆر بە داهاتی فرۆشتنی نەوتی خاو، گەورەبوونی قەبارەی کەرتی گشتی و لاوازی و بچووکیی قەبارەی کەرتی تایبەت، کورتهێنانی تەرازووی بازگانی و پشتبەستن بە کاڵا و خزمەتگوزاریی هاوردە بۆ پڕکردنەوەی بەشی زۆری پێویستییە ناوخۆییەکان و کورتهێنانی بودجەی گشتی، ئەوانەش بەرەنجامی ئەو سیاسەتانەیە کە لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە دەوڵەتی عێراق گرتیە بەر[xix].

سەرەڕای گیرۆدەبوون بەو نەخۆشییانەی ئابووریی عێراقەوە، کوردستانی باشوور هەر لە ساڵانی حەفتاکانەوە بە هۆی قەدەغەکردنی ناوچە کشتوکاڵییەکان و ڕاگواستن و چۆڵکردنی و گوندەکان و دوورخستنەوەی بەشی زۆری هێزی کار لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنان و چالاکییەکانی تری ئابووری و خزاندنیان بۆ ناو دامەزراوە مەدەنی و سەربازی و ئەمنییەکان لە شێوەی بێکاریی شاراوە و بێبەشکردنی

ناوچەکە لە پێشخستنی لە ڕووی پیشەسازی و ژێرخانی ئابوورییەوە لەلایەن حکومەتی عێراقەوە، بوونە هۆی ئەوەی کێشەکانی بونیادی و لاسەنگیی پەیکەری لە ئابووریی کوردستانی باشوور قووڵتر ببنەوە، بە جۆرێك کە هیچ یەك لە سێکتەرە ئابوورییەکان توانای دروستکردنی داهاتی پێویست و وەخۆگرتنی قەبارەیەکی گونجاوی هێزی کاریان نەبوو و دەبوو خەڵکی ناوچەکە بۆ کار و بژێوی؛ پشت بە حکومەت و داهاتی نەوت ببەستن[xx].

کاتێکیش کە حکومەتی هەرێم جڵەوی فەرمانڕەوایی ناوچەکە دەگرێتە دەست، حکومەتێك بەبێ سەروەری و دانپێدانانی نێودەوڵەتی و بێ ئەزموون و بەبێ پاڵپشتیی ئابووری پێویست و لەژێر دوو گەمارۆی ئابووریدا، میراتێك لە ئابوورییەکی شێواوی بەسەردا بەجێ دەمێنێت و هیچ سەرچاوەیەکی داهاتیشی نییە، ئیدی بۆ دابینکردنی داهاتی پێویست بۆ خەرجییەکانی؛ بە ڕێژەیەکی زۆر پشت بە داهاتی گومرگ دەبەستێت، لەگەڵ هەندێ کۆمەك و هاوکاریی مرۆیی نێودەوڵەتی. بەو داهاتە سنووردارە و بەو دۆخە ئابوورییە پەککەوتوو و لاسەنگە و لە سایەی گەمارۆکاندا، نەك هەر دەرفەتی پەرەپێدانی ئابووری و فرەچەشنکردنی سەرچاوەکانی داهات و زیادکردنی داهات لەئارادا نییە، بەڵکوو کەمیی داهات و کورتهێنانی بودجە بۆخۆی ڕاستی بەرەنجام و ئەمری واقیعە[xxi].

بەپێی ئەو خوێندنەوەیە لە سەرەوە کرا و بەگوێرەی پێوەرەکانی جیاکردنەوەی جۆرەکانی کورتهێنان، دەتوانین بڵێین کە کورتهێنانی بودجەی هەرێم؛ کورتهێنانێکی بونیادییە.

٢- گرفتی داهاتی گشتی لە هەرێم وەك بەرەنجامی لاوازیی بەڕێوەبردن

حکومەتی هەرێم بە هۆی نەبوونی سەربەخۆیی و دەرفەت و ئامرازە تایبەتەکانی دەوڵەتی خاوەن سەروەرییەوە (وەك سیاسەتی نەختی، یەدەگی دراو، سیاسەتی دارایی و سیاسەتی بازرگانی)، تا ڕادەیەك بواری بۆ پەرەپێدانی ئابووریی بەردەوام و فرەچەشنکردنی سەرچاوەکانی داهاتی سنووردارە[xxii]، بەڵام هۆکاری مانەوەی دۆخی دارایی و ئابوورییەکەی لەم ئاستە نالەبارەدا، زیاد لە هەر شتێك پەیوەستە بە شێوازی بەڕێوەبردن و ڕەفتاری دامودەزگە کارگێڕی و سیاسی و ئابووری و یاساییەکانیەوە.

حکومەتی هەرێم چەندین ساڵ بە هۆی جەنگی ناوخۆ و دوو ئیدارەیی و ناکۆکی و ململانێ حزبییەکانەوە، نەیتوانیوە لە بواری بەڕێوەبردنی داراییدا هەنگاوی پێویست بنێت، تاکوو ئێستا نە خاوەنی دامەزراوەگەلی دارایی و بانکی و سیستمی باجگیری و کۆکردنەوەی داهاتی یەکگرتوو و پێشکەوتووە و نە وەکوو پێویست پەیڕەویی لە پرەنسیپەکانی شەفافیەت و بەشداری و لێپرسینەوە و بەرپرسیارێتی دەکات. حکومەتی هەرێم کە لە ساڵانی ڕابردوودا ڕێژەیەکی دیاریکراوی لە بودجەی گشتیی عێراقی ڕادەست دەکرا، نەیتوانی وەکوو پێویست سوودی لێ وەربگرێت بۆ ئەنجامدانی ئەو کارانە و بووژاندنەوەی سێکتەرەکانی بەرهەمهێنان و فرەچەشنکردنی سەرچاوەکانی داهات و بنیاتنانی سەرچاوەی داهاتی سەقامگیر و فراوانکردنی بوارەکانی بەگەڕخستنی هێزی کار و دروستکردنی هەلی کاری جۆراوجۆر، بەڵکوو بەردەوام بوو لە هەنگاوە هەڵەکانی، وەك: دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆری خەڵك لەناو دامودەزگەکانی حکومەت و حزبەکان،

زیاترکردنی بێکاریی شاراوە، فەرامۆشکردنی کەرتەکانی بەرهەمهێنان و پشتبەستن بە هاوردەکردنی بەشی هەرە زۆری پێداویستییەکان.

حکومەت لە کاری ڕێکخستن و کۆکردنەوەی ئەو داهاتانەی کە شیاوی بەدەستهێنان بوون، کەمتەرخەمیی زۆری ئەنجام داوە و تاکوو ئێستا سیستمێکی ڕێکخراو و تۆکمە و هەوڵ و هەنگاوێکی کردەنیی سەردەمییانەی بۆ ئەو مەبەستە نییە و سەرەنجام زۆرێك لە داهاتەکان، یان وەرنەگیراون و کۆ نەکراونەتەوە، یان نەچوونەتە ناو گەنجینەی حکومەتەوە. کاری دابەشکردنی تەرخانکردنەکان و خەرجکردن و بەهەدەردان و گەندەڵی و قۆرغکارییش بە جۆرێك ئەنجام دراوە، کە نەك تەنیا ببێتە هۆی گوشاری زۆر لەسەر بودجەی گشتی، بەڵکوو بە شێوەیەکی خراپیش کار بکاتە سەر گەشەنەکردنی سێکتەرە سەرەکییەکانی ئابووری و بوارەکانی بەرهەمهێنان. بابەتەکانی سیستمی بانکی و قەرزدان و هاندان و ڕێکخستنی پاشەکەوتکردن و ئاڕاستەکردنی بۆ وەبەرهێنان و چەندین بابەتی تری گرنگی پەیوەست بە بەڕێوەبەردنی کەرتی داراییەوە، هەنگاوێکی ئەوتۆیان بۆ نەنراوە. هەموو ئەمانە هۆکاری سەرەکی بوون بۆ ئەوەی سەرچاوەکانی داهاتی گشتیی هەرێم، زۆر بەسنووورداری و ناهاوسەنگی و ناسەقامگیری بمێننەوە.

بەم پێیە دەتوانین بڵێین کە بەشێکی گەورەی کورتهێنان لە هەرێم، لە جۆری کورتهێنانی لاوازییە. لێرەوە کورتهێنانی جۆری لاوازی لە داهاتەکانی هەرێم، دەبێتە سەرباری کورتهێنانی بونیادی کە لە دەروازەی یەکەمدا ڕوونمان کردەوە.

٣- گرفتی داهاتی هەرێم وەك بەرەنجامی کێشەی پەیوەندییە داراییەکانی نێوان هەرێم و بەغدا

وەك لە سەرەوە ڕوونمان کردەوە، لە ساڵانی ڕابردوو تاکوو ئێستاش، هۆکاری کەمی و کورتهێنانی داهاتی هەرێم؛ بەشێکی گەورەی پەیوەندیی بە سیاسەتی بەپاشکۆکردنی ئابووریی هەرێم بۆ عێراق و گیرۆدەبوون بە نەخۆشییە ئابوورییەکانی ئەو وڵاتە و مامەڵەی دەسەڵاتدارانی بەغداوە هەبووە.

کوردستانی باشوور بە درێژایی مێژووی لکاندنی بە عێڕاقەوە(جگە لە ساڵانی ١٩٩١-٢٠٠٣)، پاشکۆی دارایی عێراق بووە و لەلایەن بەغداوە پارەدار کراوە و زۆرینەی داهاتەکانی دابین کراون، لە سەردەمی عێراقی نوێ و فیدراڵیشدا تا ڕادەیەك دۆخەکە بە هەمان شێوەیە، هەر چەندە وەك خەسڵەتی دەوڵەتی فیدراڵی، زۆرینەی دەسەڵات و سەرچاوەکانی داهات و نەخت و دارایی لەدەست ناوەنددان و ڕایەڵە نەختی و داراییەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا ڕێگەی تەواو بە بێپاکبوون و بێنیازبوونی هەرێمەکان بۆ ناوەند نادەن، بەڵام پشتبەستنی هەرێم بە بودجەی بەغدا؛ زیادەڕۆیی تێدایە و تاکوو ئێستا هەرێم نەیتوانیوە ڕادەی پشتبەستن بە بەغدا وەك پێویست کەم بکاتەوە، ئەمەش لە کاتێکدا کە پشتبەستن بە بەغدا؛ شایستەی متمانە و مایەی دڵنیایی نییە، تاکوو سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی گشتیی هەرێم؛ بودجەی عێراق بێت، ئەوا دۆخ و قەبارەی داهاتی گشتیی هەرێم پەیوەست دەبێت بە دۆخی پەیوەندییەکانی نێوان هەرێم و بەغداوە، خەسڵەتی پەیوەندییەکانیش لە دەوڵەتی عێراقدا بە جۆرێکە کە کەمتر سەقامگیری بەخۆیانەوە دەبینن، لە سایەی دۆخێکی لەو جۆرەشدا داهاتە گشتییەکانی هەرێم بەناسەقامگیری دەمێننەوە.

هۆکاری ئەم ناسازی و ناسەقامگیرییەی پەیوەندییە داراییەکانیش لەنێوان هەولێر و بەغدا، بۆ بڕوانەبوونی تەواو بە فیدراڵیەت و سازنەبوونی بنەما یاسایی و دامەزراوەییەکانی فیدراڵیەتی دارایی دەگەڕێتەوە، کە

مەرجی پێویستن بۆ سەقامگیریی پەیوەندییە داراییەکان و بابەتەکانی تایبەت بە دابەشکاریی سامان و داهات و بودجە[xxiii].

بەشی سێیەم: ڕێکارەکانی چارەسەری گرفتەکانی داهاتی گشتی لە هەرێم

خوێندنەوە و ئەنجامگیرییەکانی بەشی دووەم ئەوەی بۆمان سەلماند کە داهاتە گشتییەکانی هەرێم؛ گیرۆدەی گرفتی کەمی و ناهاوسەنگی و ناسەقامگیرین و کورتهێنانی داهاتەکانیش لە جۆری کورتهێنانی بونیادی و لاوازییە، لەبەر ڕۆشنایی ئەوانە و بە ڕەچاوکردنی دۆخی نائاسایی ئێستای داهاتە گشتییەکان، ڕێکارەکانی چارەسەر بە سێ شێواز دەخەینە ڕوو:

یەکەم: ڕێکارە خێراکان

دۆخی ئێستای داهاتە گشتییەکانی هەرێم بەر لە هەر شتێك؛ پێویستی بە هەڵگرتنی هەنگاو و ڕێگەچارەی خێرا و فریاگوزارییە، بۆ ئەمەیش پێویستە لە چەند دەروازەیەکەوە هەنگاو بنرێت:

دەروازەی نەختی و دارایی

زۆربەی دەوڵەتانی جیهان بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و چارەسەری خێرای لێکەوتەکانی ئەم قەیرانە، پشت بە ڕێکاری نەختی و دارایی دەبەستن، وەك دابەزاندنی نرخی سوو، ئاسانکاریی بانکی و پرۆسەی قەرزوقۆڵە، پارەدارکردنی بازاڕ و سێکتەرەکانی کار، بەردەوامیدان بە خەرجییە گشتییەکانی حکومەت و پارەدارکردنیان لە ڕێگەی قەرزە گشتییەکانەوە. هەموو ئەمانەیش لەپەنای بانکی ناوەندی و یەدەگی نەختی و سیاسەتی نەختی و سیستمی دارایی و بانکداریدا دەکرێن، کە هەرێم لێی بێبەشە.

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی ئەوەیە کە هەرێمەکان لەو دەسەڵات و تایبەتمەندییە خۆش دەبن بۆ ناوەند، تاکوو بە ڕێکار و سیاسەتی یەکگرتوو بە سوودی سەرانسەری وڵات بخرێنە گەڕ[xxiv]. بۆ ئەوەی هەرێمیش وەك هەموو دەوڵەتان و وەك بەشەکانی تری عێراق؛ لەم دەروازەیەوە هەنگاوی یەکەم بۆ چارەسەری قەیرانەکە بنێت، پێویستە هەوڵی تەواو بدات بۆ دوو مەبەست:

١- وەرگرتنی پشکی بودجەی هەرێم لە بەغدا. بێگومان لەم دۆخەدا پارەدارکردنی بودجەی عێراق تەنها لە ڕێگەی قەرزە گشتییەکان و سوودوەرگرتنی ناڕاستەوخۆ لە ڕەسیدی دیناری بانکی ناوەندی و دامەزراوەی بانکیی عێراقی و یەدەگی دراوی بیانییەوە دەبێت، هەریەك لەمانەیش هەرێمی تێدایە، هەروەك ئەوەی کە بارگرانی و لێکەوتەکانیشی لەسەر هەرێم گران ڕادەوەستن.

٢- دەرکردنی قەواڵەی دارایی لەلایەن هەرێمەوە، چ بۆ فرۆشتنی لە بازاڕ بە هاوڵاتیان و وەبەرهێن و بانکەکان، چ بۆ بەکارهێنانی بۆ پێدانی بە مووچەخۆران لەبریی بەشێك لە مووچەکانیان، لێرەدا مووچەخۆران زیانمەند نابن، چونکە حکومەت دەبێت بەهای قەواڵەکان لەسەر فەرمانبەر بە کەمتر هەژمار بکات، تاکوو لە کاتی فرۆشتنەوەی بە وەبەرهێن و ناوەندگرە داراییەکان؛ مووچەخۆران زیانیان پێ نەگات و وەبەرهێن و ناوەندگرەکانیش قازانج بکەن و حکومەتیش سەرەڕای سوودوەرگرتن لە کات، سوود لە کاشی بازاڕ و کەرتی تایبەت و وەبەرهێن و بانکەکان

وەربگرێت، خەسڵەتەکانی قەواڵەی داشکێنراویش خۆیان هەر بەو شێوەیەن. ئەمە پێویستی بە دوو مەرج هەیە: یەکەم: ڕەزامەندیی بەغدا، ئەمەش لە مادەی ٤٠ و ٤١ و ٤٣ی یاسای کارگێڕیی دارایی ئیتیحادیی ساڵی ٢٠١٩دا هاتووە و هەرێم مافی سوودوەرگرتن لەو ڕێکارە و قەرزی ناوخۆیی بەگشتی هەیە، بەم جۆرە قەواڵەکان لە بازاڕی دارایی عێراق بەگشتی و لەلایەن تێکڕای بانکەکان و بانکی ناوەندیشەوە مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت. مەرجی دووەمیش: ئەوەیە کە حکومەتی هەرێم دەستەبەری ساغکردنەوەی ئەو قەواڵانە لە کاتی یاسایی خۆیدا بکات.

ئەگەر ئەم هەنگاوە بنرێت، نەك هەر بەشێك دەبێت لە چارەسەری خێرا بۆ گرفتی کورتهێنان، بەڵکوو دەبێتە سەرەتایەکیش بۆ دەستپێکی چالاکیی بانکی و جووڵەی دراو بە شێوەی سیستماتیك و گەڕانەوەی متمانە بۆ دامەزراوەی بانکداری و دانانی بناغەی بازاڕی دارایی و کەمکردنەوەی مامەڵەکردن بە کاش.

٣- سەرەڕای جیاوازیی شێوازی قەرزپێدان و وەرگرتنی لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی قەرزەکان تا ڕادەیەکی زۆر دەکەونە چوارچێوەی دەروازەی نەختی و دارایی، بۆیە لەم خاڵەدا جەخت دەکەینەوە لەسەر وەرگرتنەوەی قەرزەکانی حکومەت لە بەڵێندەران و سوودمەندان.

دەروازەی موڵکەکانی حکومەت

یەکێك لە سەرچاوەکانی داهاتی گشتی لە دنیادا، بریتییە لە موڵکەکانی دەوڵەت کە لە شێوەی موڵکی عەقاری و بازرگانی و پیشەسازی و داراییدان. حکومەتی هەرێم بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی خێرای ئەم قەیرانە، دەتوانێت چەند هەنگاوێك بنێت.

١- فرۆشتنی بەشێك لەو زەوی و موڵکە عەقاری و بازرگانی و پیشەسازییانەی کە یاساکانی دۆمینی تایبەت دەیانگرێتەوە، ئەویش بە مەرج و ڕێکاری یاسایی و تایبەت، بە جۆرێك فرۆشتنیان هەم ببێتە داهاتێکی ڕاستەخۆ بۆ حکومەت، هەم بەکارهێنان و سوودوەرگرتنیان لەلایەن کڕیارانەوە هاوتەریب بێت لەگەڵ کەڵکی ئابووری بۆ هەرێم. حکومەتی هەرێم خاوەنی زەوی و موڵکی جۆراوجۆری سوودلێوەرنەگیراوی گرانبەها و بەنرخە، لە ئێستادا فرۆشتنی و سوودوەرگرتن لە داهاتەکەی؛ نەك هەر هەنگاوێکی بەجێیە، بەڵکوو پێویستییەکی ناچارییشە.

٢- پێداچوونەوە بە کرێ و داهاتی هەموو ئەو موڵکانەی کە بە شێوەی کرێ و موساتەحە دراون بە وەبەرهێن و سوودمەندان، ئەوانەی کە پڕۆژەیان لەسەر دروست کراوە و کەڵکی ئابووریی هەمەلایەنەیان هەیە؛ پێداچوونەوە بە کرێکانیان بکرێت، ئەوانەی کرێیان نەداوە و یان دواکەوتووە؛ لێیان وەربگیرێت. ئەو زەوی و موڵکانەی کە سوودیان لێ وەرنەگیراوە، لێیان وەربگیرێتەوە و ڕێکاریی یاساییان لەگەڵ بگیرێتە بەر و موڵکەکان بە شێوەی زیادکردنی ئاشکرا بدرێنە وەبەرهێنی تر، بە کرێی زیاتر و بە وەرگرتنی بارمتەی گەورەتر بەپێی بەهای شوێنەکە و ئاستی خواست لەسەری.

٣- چارەسەری کێشەی ئەو زەوی و موڵکانەی حکومەت بکرێت کە لەلایەن کەسانی ئاسایی و بەرپرس و دەستڕۆیشتووانەوە دەستی بەسەردا گیراوە و کراوە بە باخ و ڤێلا و شوێنی حەوانە و خۆشگوزەرانی، یان کراون بە پڕۆژەی ئابووری، یان بگەڕێنرێتەوە بۆ حکومەت و بۆ ئەوەی سوودی

لێ وەربگیرێت، یان پاش وەرگرتنی؛ ڕێکاری پێبژاردن لەبریی ئەو هەنگاوە نایاسـاییە و وەرگرتنی کرێی کەڵەکەبوو، ئەوەندەی یاسا ڕێگە دەدات، یان پێیان بفرۆشێتەوە بە نرخی بازاڕ، یان بخرێنە زیادکردنی ئاشکراوە. یاساکان تایبەت بە زەوییە کشتوکاڵییەکان تا ڕادەیەك بۆ ئەوە ڕێگرن، بەڵام پێویستە بە هەر جۆرێك بێت ئەو مۆڵکانە بۆ سوودی داهاتی گشتی بەکار بهێنرێن، دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن؛ هەموو ڕێکارێك بۆ ئەمە بگرنە بەر.

دەروازەی باج و ڕسومات و پێبژاردن و داهاتی دەروازە سنوورییەکان

١- زیادکردنی گومرگ و کرێ و ڕسومات و پێبژاردن لەسەر هەموو ئەو کار و چالاکییانەی کە پێویستیی سەرەکی نین، لە بوارەکانی بەرهەمهێنان و وەبەرهێنان و بازرگانی و بەکاربردن، زیادکردنی باجی گومرگ بە ڕێژەیەکی زۆر لەسەر جگەرە و کهول و کاڵای کەمالی و جوانکاری و کەلوپەلە زیانبەخشەکان و دانانی باجی بەکاربردنیش لەسەریان.

٢- زیادکردنی باجی گومرگ لەسەر هاوردەکردنی گشت ئەو کاڵا و خزمەتگوزارییانەی کە لە ناوخۆدا توانای بەرهەمهێنانیان هەیە، ئەمەش بە مەرجی توندوتۆڵکردنی چاودێریی بازرگانی و کۆنترۆڵی جۆری، بۆ ئەوەی نرخی کاڵا پێویستەکان لە بازاڕی ناوخۆ بەرز نەکرێتەوە و کوالێتییشیان دانەبەزێنرێت.

٣- زیادکردنی کرێ و ڕسومات لەسەر کردنەوە و کارکردنی ئەو شوێنە بازرگانی و گەشتیارییانەی کە پەیوەست نین بە پێویستییە سەرەکییەکانی هاوڵاتیانەوە، وەك: یانە و کافتریا و گازینۆ و شوێنە گەشتیارییەکان و... هتد.

٤- سنووردانان بۆ لێخۆشبوونەکانی گومرگ و ڕێگریکردن لە خۆدزینەوە لە باجدان و وەرگرتنی باج لە هەموو ئەو کەس و یەکە و دامەزراوانەی باج دەیانگرێتەوە.

٥- ڕێخستنەوەی کاروباری دەروازە سنوورییەکان و ڕێگریکردن لە پێشێلکردنی یاسا و ڕێنماییەکانی دانی باجی گومرگ و نەهێشتنی ئەو دەستدرێژییانەی دەکرێنە سەر داهاتی گشتی لەلایەن کۆمپانیا و کەسانی دەرۆیشتووەوە سوودی لێ وەردەگیرێت و ناچێتە گەنجینەی حکومەتەوە.

دەروازەی خەرجییە گشتییەکان

لەبەر ئەوەی کورتهێنانی داهات بەشێکی پەیوەندیی بە قەبارەی خەرجییەکانەوە هەیە، بۆیە زۆربەی جارەکان و لە تەواوی وڵاتانی دنیاشدا بۆ کەمکردنەوەی ئاستی کورتهێنانی بودجە لەپاڵ زیادکردنی داهاتدا، کەمکردنەوە یان ڕێکخستەوەی خەرجییەکانیش ڕێکارێکی پشتپێبەستراوە. زیاتر لە 85%ی کۆی خەرجییە گشتییەکانی حکومەتی هەرێم بۆ سێ بوارن، کە هەرسێ بوارەکە بەهەدەردانی زۆریان تێدایە و دەرفەتی کەمکردنەوەی و چاکسازییان هەیە، ئەوانیش: خەرجییەکانی بواری مووچە و دەرماڵە و خانەنشینی، خەرجییەکانی بواری بەرهەمهێنان و گواستنەوە و خزمەتگوزارییە جۆراوجۆرەکانی بواری نەوت و کۆمپانیا نەوتییەکان، خەرجییەکانی بواری بەرهەمهێنان و دابەشکردنی کارەبا. بۆ ئەم مەبەستە پێویستە حکومەتی هەرێم هەروەك بەڵێنی داوە و هەنگاویشی بۆ ناوە، بە زووترین کات ئەو بەهەدەردان و لەبەرڕۆیشتنانە چارەسەر بکات.

ڕێکارە مامناوەندییەکان

مەبەست لە ڕێکارە مامناوەندییەکان ئەوەیە کە ڕێکارەکان بە پرۆسەی بەردەوامتر و درێژخایەنتر بن لەچاو ڕێکارە خێراکاندا، بەشێکی زۆری ئەو ڕێکارانەش کە لێرەدا دەخرێنە ڕوو، تایبەتن بە چارەسەری کورتهێنانی جۆری لاوازی کە جۆرێکە لە کورتهێنانی داهات لە هەرێم، لەو هەنگاوانە:

١- ئەنجامدانی چاکسازیی گشتگیر لە بواری کارگێڕی و دارایی بەگشتی، بەتایبەتیش سیستم و دامەزراوەی باجگیری و بانکداری و بەرزکردنەوەی توانای بەجێگەیاندنی حکومەت بۆ ئەرکەکانی لە بوارەکانی پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری و چاودێریی بازاڕ و پابەندبوون بە یاساکان و لێپرسینەوە.

٢- دانانی یاسای بودجەی هەرێم، پەیڕەوکردنی ژمێرەی کۆتایی ساڵانە و ئەکتیڤکردنی ڕۆڵی چاودێریی دارایی.

٣- کارکردن بۆ هاوسەنگکردنی سەرچاوەکانی داهات: زیادکردنی دەفر و ڕێژەی باجەکان، بەتایبەتییش باجە ڕاستەوخۆکان: باجی هەڵکشاوی داهات و باجی سەرمایە، بە جۆرێك کە باجی داهات بە ڕێژە و ئاستی گونجاو؛ مووچەخۆرانی کەرتی تایبەت و حکومەتیش بگرێتەوە و پێداچوونەوە بە کرێ و ڕسومات و پێبژاردنەکان و داهاتەکانی تر بکرێت.

٤- خێراکردنی هەوڵەکان بۆ سوودوەرگرتنی زیاتر لە گازی سروشتی.

٥- کارکردن بۆ دیاریکردنی گونجاوترین ڕادەی خەرجییە گشتییەکان و نەهێشتنی گەندەڵی و بەهەدەردان و کەمکردنەوەی خەرجی، لەسەر بنەمای خەرجکردنی ژیرانە نەك تەنها بە سکهەڵگوشین، پەیڕەوکردنی پرەنسیپی توانستی لە تەرخانکردن و کارایی لە خەرجکردن.

٦- گونجاندنی دەرفەتی لەبار بۆ چالاکیی کەرتی تایبەت و سێکتەرە ئابوورییەکانی پیشەسازی و بازرگانی و کشتوکاڵ و گەشتیاری، بۆ ئەوەی ببنە سەرچاوەی داهاتی تاکەکان و دەرفەتی کار و پاشتریش سەرچاوەی داهاتی گشتی لە ڕێگەی باج و ڕسومات و کرێوە، ئەمەش بە پەیڕەوکردنی دوو جۆر سیاسەتی ئابووری لە یەك کاتدا، ئەوانیش: یەکەم: سیاسەتی پاراستنی پیشەسازی و بەروبوومی ناوخۆیی لە ڕێگە سنووردانان بۆ کاڵا و خزمەتگوزاریی هاوردە، دووەمیش: سیاسەتی پاراستنی مافی بەکاربەر و پاراستنی کەشی کێبەرکێی بازاڕ و نەهێشتنی قۆرغکاری لە ناوخۆدا.

٧- هەنگاونانی جددی بە ئاڕاستەی ڕێککەوتنی سەقامگیر لەگەڵ بەغدا و بنیاتنانی سیستمی فیدراڵیەتی دارایی، سەرکەوتن و سەقامگیربوونی فیدراڵیەتی دارایی لە عێراق و پەیوەندییە داراییەکانی نێوان هەرێم و بەغدا؛ کارێکی سەختە و بنەما سیاسی و کولتووری و یاسایی و دامەزراوەییەکانی ساز نین، بۆیە تا ماوەیەکی درێژ شەڕی وەرگرتنی ماف و شایستەکان لە بواری سامان و دارایی بەردەوام دەبێت، پێویستە هەرێم لەگەڵ هەنگاوەکانی کەمکردنەوەی پشتبەستن بە بەغدا، لە ئێستاوە پێبەپێ کار بکات بۆ لابردنی زۆرینەی کۆسپە سیاسی و یاساییەکانی بەردەم سەقامگیریی پەیوەندییەکان و بەدەستهێنانی ماف و شایستەکانی، ئەمە لە ڕووی سیاسییەوە؛ یەکگرتوویی و یەکگوتاری و هەوڵ و هەنگاوی بەردەوامی دەوێ و لە ڕووی یاساییشەوە پێویستی بە هەموارکردنەوەی چەندین یاسای فیدراڵی هەیە کە بەپێی دەستوور پێویست بوو یاسای

نیشـــتمانی بن و ببنە بنەمای فیدراڵیەتی دارایی، بەڵام لەلایەن عێراقەوە بە شـێوەیەکی ناوەندگەرایانە دارێژران و پەسەند کران کە خۆیان کۆسپن لەبەردەم پەیوەندییە داراییەکاندا، وەك یاسـاکانی: دەسـتەی گشـتیی چاودێریی تەرخانکردنی داهاتە ئیتیحادییەکان، دەسـتەی گشـتیی پاراســتنی مافی هەرێم و پارێزگاکان، کارگێڕیی دارایی ئیتیحادی، کۆمپانیای نەوتی نیشــتمانیی عێراقی، دەستەی دەروازە سنوورییەکان... هتد.

٨- پێداچوونەوە بە هۆکاری کورتهێنانی دامەزراوەکانی کەرتی گشـتی و فرۆشـتن و بەتایبەتیکردنی ئەوانەیان کە شـیانی ئەوەی هەیە، وەك کۆمپانیاکانی سـەر بە وەزارەتی بازرگانی و کۆمپانیای دڵنیایی سـەر بە وەزارەتی دارایی و... هتد، لەگەڵ پێداچوونەوە بە هۆکاری کورتهێنانی فەرمانگەکانی تەمویلی زاتی، وەك بانکە بازرگانییەکان و فرۆکەخانەکان و شارەوانییەکان.

ڕێکارە درێژخایەنەکان

وەك پێشـتر ڕوونمان کردەوە، بەشـێکی گەورەی کورتهێنانی داهات لە هەرێم؛ لە جۆری کورتهێنانی بونیادییە و هۆکارەکانیشـی پەیوەسـتن بە پەیکەری ئابووریی هەرێمەوە، چارەسـەری ئەوە پێویسـتی بە ڕاسـتکردنەوەی لاسـەنگییە سـەرەکییەکانی پەیکەری ئابووری هەیە، بەتایبەتییش لاسـەنگیی پەیکەری کۆبەرهەمی نەتەوەیی و لاسەنگیی تەرازووی بازرگانیی دەرەکی و لاسەنگیی نێوان قەبارەی کەرتی تایبەت و کەرتی حکومی، ئەوانەیش بە ڕەخساندنی ژینگەی تەندروست بۆ کەرتی تایبەت و فەراهەمکردنی دۆخی کێبەرکێ و نەهیشتنی قۆرغکاری و پەرەپێدارنی سێکتەرە ئابوورییەکانی پیشەسازیی گۆڕین و پترۆکیمیایی و کشتوکاڵ و چاندن و ئاژەڵداری و گەشتیاری دەکرێت.

ئەم کارە پرۆســەیەکی درێژخایەنە و بەربەســتەکانیشــی کەم نین، کارەکە ئاســان نییە و تەنها هەبوونی سەرچاوەی سروشتی و مرۆیی؛ دەستەبەری سەرکەوتنی ناکەن، پرۆسەکە زنجیرەیەك پلانی ورد و سێ ساڵە و پینج ســاڵەی ســتراتیژی و یەك لەدوای یەکی پێویســتە، ســەرمایەگوزاریی گەورە و هێنانی ســەرمایە و تەکنۆلۆژیا و ڕاهێنانی دەســتی کار و هەمووارکردن و دەرکردنی چەندین یاســای گرنگ و دارشــتن و جێبەجێکردنی کۆمەڵێك ســیاســەتی ئابووری و دارایی و بازرگانیی پێویســتە، بەڵام ئەگەر حکومەت و دامەزراوەی خاوەن ئیرادە و بەبەرنامە هەبێت و کاری لێبراوانەی بۆ بکات، نەك کارێکی ئەســتەم نییە، بەڵکوو لە میانەی پرۆسەیەکی درێژخایەندا، ئەگەری سەرکەوتنیشی زۆر و دڵخۆشکەرە، سەرەڕای هەموو شتێکیش؛ ئەوە تاکە ڕێگەی مانەوە و گەشەکردن و پێشکەوتنە.

[i]- عبدالمطلب عبدالحمید (٢٠١٠), اقتصـاديات المالية العامة, القاهرة: الشـركة العربية المتحدة للتسـويق و التوريدات, ص٢٢٣.

[ii]- محمد شــاكر عصــفور (٢٠٠٩), اصــول الموازنة العامة, عمان: دار المســيرة للنشرــ والتوزريع و الطباعة, ص٣١٤-٣١٧.

[iii]- طارق الحاج, مباديء علم الاقتصاد, عمان: دار الصافيء للنشر والتوزيع, ص١٥.

[iv]- عبدالمطلب عبدالحميد, نفس المصدر, ص١٤.

[v]- عبدالله حمد الدباش و ميسون مجيد الناصر (٢٠١٨)، "دراسه اقتصادية لبعض العوامل المؤثرة على العجز المالي في الموازنة العراقية (٢٠٠٣-٢٠١٦)", مجلة جامعة جيهان اربيل العلمية, عدد ٢، ص٥٤٠.

The World Fact book, Central Intelligence Agency, 6- https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2222rank.html

[vii]- سوزى عدلى ناشد، اساسيات الماليه العامة, منشورات الحلبي الحقوقية, ص٦٤-٧٠.

8- Robert .J. Gordon(2009), Macroeconomics, person Addison Wesly, E11, New York, p143.

[ix]- عادل احمد حشيش (١٩٩٢), اساسيات المالية العامة, مدخل الى اصول الفن المالي للاقتصاد العام, بيروت: دار النهضة العربية, ص٣٤٨.

10- Robert .J. Gordon, Ibid, p 479.

(2009), "Fiscal Stimulus Packages and Uncertainty in times of Crisis 11- Ansgar Belks Economic Policy for Open Economies", Economic Analysis & Policy, Vol.39 No,1, March, p15.

(1997), The Effect of Budget Rules on Fiscal Performance and 12- Jonathan Millar Macroeconomic Stabilization, Bank of Canada, p13.

[xiii]- جهانگير صديق احمد (٢٠١٥)، الاختلالات الهيكلية للموازنة العامة واليات المعالجة/اقليم كوردستان العراق (حالة دراسية للمدة ٢٠٠٥-٢٠١٣), رسالة ماجستير غير منشورة, جامعة صلاح الدين, اربيل, ص٤٣.

[xiv]- خشتەی ژمارە (١)، بە پشتبەست بەم سەرچاوانەی خوارەوە ئامادە کراوە:

ژمارەکانی ١٩٩٧-٢٠١٣، ژمارەی بودجەی گشتیی خەملێنراو و پەسەندکراون بە پشتبەستن بەم سەرچاوانە:

- هيوا عثمان اسماعيل الحيدري (٢٠١٤), تحليل اثر تقلبات سعر الصرف الاجنبي في الموازنة العامة لاقليم كوردستان العراق للمدة ١٩٩٧-٢٠١٣, رسالة ماجستير غير منشورة, جامعة صلاح الدين, اربيل, ص١٢٥.
- جهانگير صديق احمد, مصدر السابق، ص١١٤.

ژمارەکانی ساڵی ٢٠١٤، لە ڕاپۆرتی وەزارەتی دارایی وەرگیراون کە بە شێوەی بەیانی دارایی ئامادە کرابوو.

بۆ ٢٠١٥-2017، زانیاری و داتای دروست دەست نەکەوتن.

ژمارەکانی ساڵی ٢٠١٨ و ٢٠١٩، بە پشتبەستن بە ڕاپۆرتەکانی کۆمپانیای دیلۆیت و لێدوان و زانیارییە بڵاوکراوەکان لەلایەن بەرپرسانی حکومییەوە ئامادە کراون.

[xv]- جهانگير صديق احمد، مصدر السابق، ص١٤٦.

[xvi]- نفس المصدر، ص١٤٣.

[xvii]- https://gov.krd/information-and-services/open-data/deloitte-reports/deloitte-report-/2019

[xviii]- شلير على صالح، واقع النظان الضريبي وافاق تطوره في كوردستان العراق للفترة (١٩٩٢-١٩٩٨), رسالة ماجستير غير منشورة, جامعة صلاح الدين, ١٩٩٩, ص٩١.

[xix]- جیهانگیر سدیق گوڵپی، کێشەی دارایی هەرێم، ڕەهەند و بەرپرسیارێتی و چارەسەرەکان، بەشی یەکەم: http://penus.krd/index.php/ckb/2018-04-02-19-11-33/item/553-2018-09-02-18-56-38

[xx]- هەمان سەرچاوە.

[xxi]- هەمان سەرچاوە.

[xxii]- هەمان سەرچاوە.

[xxiii]- جیهانگیر سدیق گوڵپی، شکستی فیدراڵیەتی دارایی لە عێراق:
http://penus.krd/index.php/ckb/2018-04-02-19-11-33/item/458-2018-09-02-18-56-38

[xxiv]- هەمان سەرچاوە.